

Dolganischer Wortschatz. Marek Stachowski, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1993, 264 s. (ISBN 83-233-0618-4).

Yazar, önsözde 1990 yılında kendi çalışmaları için, Yakutça çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla Dolgancanın sözcük varlığını kapsayan fişler hazırlamaya başladığını, ancak iki yıl gibi kısa bir sürede bunun bir kitap boyutuna geldiğini belirtir. Giriş kısmında Dolganların kökeni sorununu ele alarak söze başlar. Dolganlar esas olarak Türk kökenli bir halk olmayıp çoğunluğu Ewenki kökenli olan, ancak 17. yy.'da kuzeye, Taymır yarımadasına göç eden, böylelikle de bağları Yakutça konuşan kitlelerden kopan bir halktır. Gerçekte *dulgan* ~ *dulgān* sözü de bir Ewenki boyunun adıdır. 30'lu yıllarda Dolganlar kendilerini *tua kihi* (= *tag kişi* 'dağlı, dağ kişi') veya kısaca *tua* 'dağ' olarak tanıtırlandı. Sonraki yıllarda ise okul kitaplarında kendilerini *dolgan* (< Rus.) veya *haka* (< *saħa* 'Yakut') olarak anarlar. Dolganların sayıları tarihte nasıldı, çok açık değil. 1897'de Dolganlar 967 kişi olarak sayılmıştır. *Sibirskaya Gazeta*'nın 1991 Temmuz'undaki yazısına göreyse bugün için 5100 kişidirler.

Dolgancanın önemine gelince, yazar, bugün Yakutçada hayli ileri durumda bulunan bazı ses değişmelerinin Dolgancada olduğu gibi korunduğunu göstermektedir: Dol. *k* < EskiYak. **k* > YeniYak. *ħ*. Dolganca sadece Türkdilbilimi için değil, Ewenki ve Samoyed dilleri için de önemlidir.

Sözlük maddelerinin düzenlenişine gelince, çok değişkenli kaynaklardan baskın geleni, belirleyici örnek konumunda olanı başa alınmış, örneklerin Almanca çevirisi verilmiş, açık olmayan durumlarda, seyrek de olsa Rusçalarına da yer verilmiştir. Kesin olmayan şekiller, anlamlar soru işaretiyle gösterilmiştir:

ajylak *adj.* ähnlich (?), einen Eindruck erweckend (?), erscheinend (?). [**ayylak** *sif.* aynı, benzer (?), bir izlenim uyandıran/bırakan (?), görünen/ortaya çıkan (?)].

Yazar tarafından madde içine eklenen açıklamalar köşeli ayraç içinde gösterilmiş. Morfofonemik (biçimbirimsel) farklılıklar yatık bir çizgiyle, / ile işaret edilmiş. Örneğin *ärgil/in-* yazımı eylem gövdesinin yalın halinin *ärgill-* olduğunu gösteriyor. İkinci tip eylemler ise ünlüyle başlayan bir ek

aldığında ötümlüleşen ünsüzleri gösteriyor: *kār/t-*, ama ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde *kārd-* şekline dönüşüyor.

Yazar, giriş kısmının sonunda, tam kitabının baskısı bitmişken 1992’de yayımlanan *Dolganca Rusça Sözlük*’ün eline geçtiğini, bu nedenle de bu ilk Dolganca-Rusça sözlüğün çalışmasına katılmadığını belirtir. 238 sayfalık sözlük bölümünde yaklaşık 5000’e yakın Dolganca sözcüğün anlamı, köken açıklaması yer alır. Buna göre Dolgancanın sözvarlığında hemen tüm komşu dillerden (uzak veya yakın), doğrudan veya dolaylı, çok sayıda ödünç sözcük yer alır. Bunlar Ewenki, Rus, Moğol ve Yakut dillerinden Dolgancaya geçmiştir. Tabii Dolgancanın ve Yakutçanın önemli özelliklerinden birisi de çok sayıda Eski Türkçe sözcüğün, eskicil şeklinin, ses ya da anlam açısından, bugün de halâ bu dillerde yaşıyor olmasıdır: Dol. *agın-* ‘hatırlamak; özlemek’ = Yak. *agın-* ay. = ET *sakin-* ‘düşünmek’; Dol. *ahat-* ‘beslemek, yedirmek, aş yedirmek, yem yedirmek’ = ET (Uyg.) *aşat-* < *aş+a-t-* < *aş* ‘aş’ (UW 4, s. 242); Dol. *algā-* ‘şaman olmak; büyü vb. yapmak’ = Yak. *algā-*, krş. Osm. *alk-ış*. Bu madde için Osmanlıca *alkış*’tan önce ET/Uyg. *alka-* ‘loben, preisen (övmek, yüceltmek)’ eyleminin karşılaştırma için daha uygun düşeceği görüşündeyiz. Eylem kökü *alka-* olduğuna göre Osm./Tü. sözcüğü de *alk-* olarak ayırmamız daha yerinde olacaktır. Gerçekten de Uygurcada ve günümüz Türkçesinde böylesi morfofonemik (biçimbirimsel) değişikliğe uğrayan, yani eylem gövdesi *-a/-e* gibi geniş bir ünlüyle kapanan, ancak *-ş*’li adlar oluşturduğunda söz konusu ünlüsü dar bir ünlüye, *-i/-i*, *-u/-ü* ünlülerine dönüşen çok sayıda örneğimiz vardır: Uyg. *arva-* ‘konuşmak, görüşmek’ → *arvış* ‘büyü, büyü sözleri’, *küse-* ‘istemek, dilemek, arzu etmek’ → *küsüş* ‘istek, arzu’, *ülä-* ‘bölmek, ayırmak’ → *ülüş* ‘pay, hisse, bölüm’, *susva-* ‘susamak, içmek istemek’ → *susvusuş* ‘içki’ vb. (bkz. OTWF §. 3.103 -Xş).

Bir başka eski şekil ise *alın*’dır. Bu söz anlam açısından da eskiliğini korur: *alın* (I) ‘alt, aşağı kısım’ = Yak. *alın*, krş. Osm. *al-t* ay., ayrıca bkr. Rd. Wb. I 374: “¹алын, 4. (Alt. Leb. Schor) мѣсто подъ предметомъ, нижняя часть - Untertheil, Stelle unter einem Gegenstande.”

Yine ta Orhon Türkçesinde ince *n* (= *n̄*, *ny*) ile bulduğumuz *añıg* (= *anyıg* ‘fena, kötü’) sözü Yakutçada olduğu gibi Dolgancada da, ince *n̄* ünsüzü ile yaşar: Dol. *añī* ‘günah’ = Yak. *ayī* ~ *añī* ~ *añī* ay., Uyg. *ayıg* ‘şanssızlık, kaza, elem, acı; kötü davranış, günah’ (UW 5, s. 301 ve ötesi). Yakutçada bugün *-h* ile *atah* olarak gördüğümüz ET *adək* ‘ayak’ sözü de Yakutçaya göre bir derece daha eskicil özellik gösterip *-k* ile *atak* olarak

kullanılır. Bundan türemiş sözcükler de öyledir: *ataktā-* ‘ayakkabı onarmak’ < *atak+la-*; *ataktāk* ‘ayaklı’.

Bizde bugün *adaş* olarak görülen sözcük Dolgancada da görülür: *atas* ‘arkadaş, sınıf arkadaşı’. Bir başka şaşırtıcı eski sözcük ise Dol. *atın* ‘başka, ayrı’ sözüdür. ET *adın* ‘ayrı, başka’ sözünden başka bir şey olmayan bu şekil bildiğim kadarıyla yalnız Yakutça ve Dolgancada yaşar. Türkçede ve günümüz Türk dillerinde bu sözcükle aynı kökten olması gereken *ayır-* ve *ayrı* sözcüğü, Dolgancanın ses kurallarına göre bugün de görülür. Bir o kadar şaşırtıcı olan da Uygurcada söz koşması olarak da görülen *adın adın* şeklinin de yine Dolgancada yaşamasıdır: *atın-atın* ‘bambaşka, apayrı, tamamiyle farklı’, *atın-atın as toluru* ‘tamamiyle bambaşka yiyecek(ler)’, *adın adın* söz koşması için bkz. UW 1, **adın B) a)** *adın adınnañ ädi tavarı*, **c)** *adın adın toyınlar şamnançlar* (UW s. 49-50).

Azerîde ve Türkçede *bar-* ile yapıldığı düşünülen *apar-* (<< *alıp bar-*) eylemindeki gibi hece yitimi olayı Dol. (ve Yak.) *ägäl-* (< *alıp käl-*) eyleminde de görülür, krş. Räs. VEWT 15a.

Sayfa 49’daki *ätis-* ‘tartışmak, atışmak’ eylemi de dikkat çekici. Yazar bunu *ät-* ‘konuşmak; bir ses çıkarmak’ eylemine, daha doğrusu bunun iştâşlık çatısına bağlamış; *ät-* eylemini ise dikkatli bir şekilde **ay(ı)t-* eylemiyle ve bunun Türkmencesi *ayt-* ‘konuşmak’ şekliyle soru işareti koyarak karşılaştırmış. Özellikle ikinci anlamı açısından, Räsänen’in de belirttiği gibi Osm. *öt-* ‘şakılamak, ötmek (kuş için)’ eylemiyle karşılaştırılabilir, VEWT 52a, ED 39b; ayrıca krş. Uyg. *et-* ‘tünen (ses çıkarmak) || ötmek’ (BT III, 990 ve diğerleri) *ätiz-* ‘ertönen lassen, ein Musikinstrument spielen’ (BT III, 988 ve diğerleri), yine Uyg. *ätinlig* ‘sesli’, *ätnä-* ‘ötmek, ses çıkarmak; kükremek’ gibi şekiller de buraya aittir. Anadolu’da da Dol. *etiş* ile yakın anlamda *ediş-* (I) ‘tartışmak, söz atışmak; büyüklerin sözüne saygısızca karşılık vermek’ eylemi bulunur (DS, c. V, 1666). Bu eylem bir olasılıkla *et-* ‘yapmak, etmek’ eyleminin iştâş çatısı olabilir. Dolgancada ise ET *ët-* (<**ët-*) eylemi bir olasılıkla *üt-* (II) ‘legen, aufstellen’ olarak yaşıyor olsa gerek, krş. Yak. *üt-* ay.; tüfeği/silahı doldurmak’ (T. Tekin, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, s. 48); dolayısıyla Anad. *ediş-* ile Dol. *etis-* anlamına benzer sözcükler olalarına karşın köken olarak farklı olabilirler.

Dolgancaya komşu diller üzerinden geçen Arapça Farsça alıntılara bir-iki örnek vermek gerekirse, bunların başında Ar. ‘*arâk* >> Dol. *aragı* ‘şarap, içki; alkol, ispiro’; Far. *pülâd* ‘çelik’ >> Dol. *bolot* ‘kılıç’ gelir.

Eski Türkçe sözbaşı *t-* ünsüzü bilindiği üzere sadece Oğuz grubu Türk dillerinde (belirli sözcüklerde) ötümlüleşip *d-* olmamış, Tuvaca vb. birkaç Türk dilinde de ötümlüleşerek *d-* olmuştur. Bunların dışında kimi Türk dilinde bu ötümlüleşme sınırlı sayıda sözcükte kalmıştır. Yakutçada olduğu gibi Dolgancada da bu olay bir kaç sözcükte görülür: *diä-* söylemek, konuşmak < ET *tē* (<**tē*) ve türevlerinde olduğu gibi (*diän* ‘denen, denilen’). Türkçe kökenli olduğu düşünülen bir söz de *diägi* ‘taraf, yön; son’; yazar bunu MK *tägi* ile karşılaştırmış. Her ne kadar B. Atalay çevirisinde *tegü* ‘kadar, dek’ diye bir sözcük yer alırsa da Clauson’da (EtymDic. s. 477-78) maddebaşı olarak böyle bir söze yer verilmez. Divan’daki *tägi* ise *täg-* ‘ulaşmak, değmek’ eyleminin ulaç (zarffiiil) eki almış şekliyle başka birşey değildir. Bu eylemden adlaşan şekil *-i* ile *tägi* örneğidir (EtymDic. s. 477b). Yazarın dayandığı kaynak ise Sevortyan’ın sözlüğüdür. Öte yandan, gerçekten de *diägi* sözünün ‘son’ anlamı ET *tägi* ile karşılaştırılabilir. Ancak *-iä-* ikiz ünlüsünün (*diphthong*) sözcüğü birincil (veya ikincil) bir uzun ünlülü şekle götürmesi gerekir, ET *täg-* eyeminde ise böyle bir uzunluk yoktur.

Dolgancanın Yakutçaya göre belirleyici özelliklerinden birisi de ET *y-* ünsüzü Yakutçada düzenli olarak *s-* olurken Dolgancada bu ses değişimi bir derece daha ileri gitmiş ve *h-* olmuştur: Dol. *halan-* ~ *hulan-* ‘yalanmak’ = Yak. *salan-* (< *salā-*) < ET *yalğa-n-*; Dol. *hamā-* ‘yamamak’ = Yak. *samā-* < ET *yama-*; Dol. *hamīr* ‘yağmur’ = Yak. *samīr* < ET *yağmur*; Dol. *hap-* ‘örtmek, kapatmak’ = Yak. *sap-* < ET *yap-*; Dol. *hiä-* ‘yemek’ = Yak. *siä-* < ET *yē-* < AT **yē-*; Dol. *hot-* ‘silme’ = Yak. *sot-* < MK *yod-* > Tü. *yoy-* ‘(yazı) silmek, bozmak’ (DS *yoy-* IV, s. 4301); Dol. *hulus* ‘yıldız’ = Yak. *sulus* < ET *yultuz*; Dol. *hürbä* ‘yirmi’ = Yak. *sürbä* < ET *yēgirmi*. Sayfa 118’de geçen Dol. *huhuar-* ‘yapıştırmak’ = Yak. *suhuar-* örneğini de acaba ET *yapşur-* ‘yapıştırmak’ örneği ile karşılaştırabilir miyiz? ET sözbaşı *y*’li şekiller karşılığı Dolgancada *s*’li örnekler de görülür (krş. s. 208 ve ötesi).

Değinilmesi gereken bir başka nokta da, Yakutçada ve buna bağlı olarak Dolgancada ET’ye göre bazı sözcüklerde artdamaksillaşma olaylarının görülmesidir: ET *säkiz* > Yak./Dol. *ağıs* ‘sekiz’, ET *täqri* > Yak./Dol. *tañara* ‘tanrı’, ET *öküz* > Yak./Dol. *oğus* ‘boğa’ (Dol. ‘boğa resmi, şekli’; karşılaştırmada verilen Osm. *oğuz* herhalde *öküz* yerine bir düzelti hatası olsa gerek, s. 190). Bu yaygın örneklerin yanı sıra ET *yitiğ* ‘keskin’ sözünü de Dolganca ve Yakutçada art ünlüyle buluruz: Yak. *siti* = Dol. *hiti* = ET *yitiğ*, *yiti*.

Sayfa 127'de Dol. *iysä* 'açgözlülük' sözünün kökeni verilirken ana şekil **änišä* < **äñ-* olarak tasarlanır ve **äñ-* şekli Osmanlıca *äg-* 'eğmek' ile birleştirilir; biz bu birleştirmeye Osm./Tü. açısından katılmıyoruz. Yak./Dol.'daki bu sözcüğün kökeni ET'de *-ñ-* ile geçen *äñ-* ile ilgili olabilir, ancak Tü. *-g-*'li şekil yine daha eski bir *äg-* 'ten gelmeli; ET *-ñ-* Türkçede hemen çoğunlukla ya *-m-* ya da *-n-* olarak görülür. Gerçekten de ET'de *äñ-* ve *äg-* yanyana görülür, krş. Clauson *eg-* (EtymDic. s.99b-100a), *eñ-* (s. 168b); ayrıca UW 5 s. 358.

Dolganca'nın Yakutçaya göre eskicil ses özelliklerinden birisi de art ünlülerden önce ET sözbashi *k-* ünsüzü Yakutçada *h-* olurken Dolgancada bu ünsüzün kendisini korumasıdır: Dol. *kahan* 'ne zaman' = Yak. *hahan* < ET *kaçan*; Dol. *kan-* 'hoşnut olmak, yeterli bulmak, kanmak' = Yak. *han-* 'yetinmek' < ET *kan-*; Dol. *kal-* 'kalmak' = Yak. *hal-* < ET *kal-*.

Sayfa 196'da Dol. *orok*, Yak. *oroḥ* 'yol, dar yol, patika' örneği için karşılaştırmak amacıyla ET *oruk* (~ *orok*) şekli de anılabildi (EtymDic. s.215a). Bu ve benzeri örnekler yazarın karşılaştırmalarda ET'den çok bugünkü şekilleri, Osm./Tü. ve ağızlardaki örnekleri kullanmaktan yana olduğunu gösteriyor olsa gerek. Gerçekten de sayfa 198'de Dol. *öy* 'akıl, anlayış' sözü için (ET *ög* 'düşünce; anlayış, akıl' örneği yerine) Anadolu ağızlarındaki *ög* yeğlenir. Sevortyan'a göre aktarılan bu örnek sözlüklerden araştırılması gereken bir veridir. *Derleme Sözlük*'ünde *-g* ile *ög* şekline rastlayamayız (s. 3313), *-k*'li tek veri olan *ök* içinse Kastamonu kaynak gösterilir (*ök* VII, DS c. 9, 1977, s. 3324b). *Söz Derleme Dergisi*'nde ise bu anlamı *ök* maddesinin ikinci altmaddesi olarak (Ankara için ?) buluruz (c. 3, 1947, s. 1106a). Kastamonu için verilen örneği aslında ilk olarak *Anadilden Derlemeler II*'de buluruz (1952, s. 111a). Bu şekil *Derleme Sözlük*'üne de buradan girmiş olsa gerek. Tabii tek kaynağa dayanan bu verinin şüpheyle karşılanması gerektiği açıktır.

Sayfa 201'de görülen *ötök* 'eski olan herşey' = Yak. *ötöh* 'eski, terk edilmiş ev, harabe' sözü de, Räsänen'in değindiği gibi, ET *äb* ile ilgili olmalıdır (VEWT, s. 34a).

Sayfa 221'de görülen Dol. *täs-* 'delmek' için verilen karşılaştırma örneği Osm. örnek *däl-* değil de, Clauson'un verdiği gibi *deš-* (= *däš-*) olmalı.

Sayfa 232'de eski bir sözcükle daha karşılarız: Dol. *turkarı* ~ *turkaru* 'olduğunca, -DIKÇA' = Yak. *tuḥarı* < ET *turkaru* 'sürekli, daima'; Dolganca şekil söziçi *-r-* ünsüzünü korumasından dolayı Yakutçasına göre daha da eskidir. 1972 baskısı Yakutça-Rusça Sözlük'te *-r-*'li Yakutça şekil yer almazsa da Räsänen *-r-*'li şekle yer verir (VEWT, s. 500b). Öte yandan

Dol./Yak. şekil doğrudan ET'den değil de (ET > Mo.) Moğolca şekilden de gelebilir.

Yakutça gibi Dolgancada da görülen bir başka eski şekil *tl* 'dil; dil, lisan; söz' sözcüğüdür. Bilindiği gibi Tü. *dil* sözünün ET şekli de *ı* ile *tl'* dir.

Sayfa 224'te Dol./Yak. *tīt* 'Lärche (karaçam)' için Samoyedçe kaynak gösterilmiş, sözcük ET'de en az bir kaç kez görülür (Ht VI 1683, 1691; Totenbuch 430, MK vb.), ayrıca Tuvaca , Hakasça, Oyrotça gibi çağdaş Türk dilerinde de *tit* olarak görülür (EtymDic. s. 449b).

ET çalışmaları için önemli bir veri de Dol./Yak. *ügüs* 'çok, sayısız' örneğidir. Bu haliyle sözcük, Uyg. sözcüğün eskiden olduğu gibi *ö-* ile değil de, günümüzde olduğu gibi *ü-* ile *üküş* şeklinde okunması gerektiğini destekler (s. 249).

Bu değerli çalışma için söyleyeceklerimiz kısaca bu kadar. Benzer çalışmaların konunun uzmanlarınca diğer Türk dilleri için de yayımlanması dileğiyle yazımızı noktalamak istiyoruz.

Mehmet Ölmez